

Universitat
de les Illes Balears

TREBALL DE FI DE GRAU

LA (IN)SOSTENIBILITAT DEL TURISME DE "QUALITAT" A MALLORCA

Francina M. Bauçà Oliva

Doble grau d' Economia i Turisme

Facultat de Turisme

Any acadèmic 2020-21

LA (IN)SOSTENIBILITAT DEL TURISME DE "QUALITAT" A MALLORCA

Francina M. Bauçà Oliva

Treball de Fi de Grau

Facultat de Turisme

Universitat de les Illes Balears

Any acadèmic 2020-21

Paraules clau del treball:

Sostenibilitat, Turisme residencial, Turisme sostenible, Metabolisme socioeconòmic, turisme de qualitat

Nom de la tutora del treball: Catalina Maria Torres Figuerola

Autoritz la Universitat a incloure aquest treball en el repositori institucional per consultar-lo en accés obert i difondre'l en línia, amb finalitats exclusivament acadèmiques i d'investigació

Autor/a		Tutor/a	
Sí	No	Sí	No
☒	☐	☒	☐

Índex de contingut

Resum.....	4
INTRODUCCIÓ.....	4
LA SOSTENIBILITAT TURÍSTICA.....	6
El turisme sostenible.....	6
La qüestió de la sostenibilitat a Mallorca.....	8
EL TURISME DE “QUALITAT”: CAMÍ CAP A LA SOSTENIBILITAT?	9
El turisme residencial.....	9
La (in)sostenibilitat del turisme residencial.....	11
Consum del sòl.....	11
Consum urbà d'aigua.....	12
TURISME RESIDENCIAL: UNA QÜESTIÓ DE CLASSE.....	14
CONCLUSIONS.....	16
BIBLIOGRAFIA.....	17

Resum

Ja que l'activitat turística s'associa a desequilibris ambientals, socials i econòmics, s'han proposat estratègies de sostenibilitat amb la finalitat de promoure un model turístic sostenible. La veu que ha tengut major acceptació social es basa en una transició cap a un model turístic de "qualitat". Actualment, aquest concepte s'utilitza per reivindicar un model turístic que té la tendència de reduir el nombre de turistes que sustenten el turisme tradicional de sol i platja i, així, apropar-se a un model que inclou el turista amb una major capacitat de despesa. La discussió es planteja a partir d'una potència turística mundial de llarg recorregut com Mallorca, on els processos transformadors de l'illa cap a l'especialització turística permeten exportar l'estudi plantejat a altres destinacions turístiques amb uns patrons turístics semblants. L'objectiu del treball és contribuir a la reflexió crítica sobre la promoció actual de l'especialització turística cap a un model turístic més elitista, a partir dels efectes negatius que genera en termes de sostenibilitat ambiental i, per tant, com contribueix a la crisi socioecològica.

Abstract

As the practice of tourism is associated with environmental, social and economic issues, sustainability strategies have been proposed in order to promote a "sustainable" tourism model. The voice that has had the greatest social acceptance is based on a transition to a "quality" tourism model. Currently, this concept is used to claim a tourism model that tends to reduce the number of tourists who are made up of mass tourism and thus to approach a model that includes the tourist with a higher spending capacity. The discussion is carried out on the basis of a long-time world tourist power such as Mallorca, the island's transformational processes towards tourism specialization enable to export the proposed study to other tourist destinations with similar patterns. The aim of the work is to contribute to a critical reflection on the current promotion of tourism specialization towards a more elitist tourism model, based on the negative effects it generates in terms of environmental sustainability and, therefore, how it contributes to the socio-ecological crisis.

1. INTRODUCCIÓ

La incidència contínua de l'espècie humana a la Biosfera ha esdevingut una de les qüestions principals que enfronta la societat del segle XXI: la crisi socioecològica (Muiño, 2015). Aquesta crisi es defineix dins el marc d'una nova era geològica batiada com l'Antropocè -el més correcte seria anomenar-la Andropocè¹-, un fet que evidencia el consum excessiu dels recursos naturals i energia així com els conflictes socioecològics generats pel desenvolupament del model econòmic hegemònic: el capitalisme (Vernadsky 1945; Durán, 2011; Muiño, 2019). La dinàmica del metabolisme socioeconòmic, que respon a la premisa del creixement il·limitat, té conseqüències adverses que desemboquen

¹ Degut al sistema patriarcal ha predominat el pensament androcèntric que ampara la idea dels binomis oposats (cultura-naturalesa, home-dona, raó-emoció, etc) (Weingärtner & Monasterio, 2010).

en una condició d'insostenibilitat socioecològica que -més prest que tard- la societat haurà d'afrontar (Naredo, 2013). Com més augmenten i s'expandeixen les economies actuals, més es compromet la integritat de la Biosfera, més augmenten les temperatures del planeta i majors són les desigualtats socials (Weingärtner & Martín, 2010). Amb el perill que comporta desatendre els conflictes socioecològics com el canvi climàtic o l'esgotament dels recursos, urgeix la necessitat d'una planificació i reconversió del model socioeconòmic. Per aquesta raó, el punt de partida per combatre la situació actual es troba en la identificació de les activitats econòmiques més danyines i, per tant, que més influeixen en la crisi socioecològica (Torres & Moranta, 2020).

En aquest sentit, convé fixar l'atenció en un dels majors sectors econòmics mundials: el turisme. Degut al creixement continu que el sector turístic ha experimentat des de mitjans del segle XX fins a l'any 2020 -interromput per la pandèmia de la Covid-19- (WTO & ITF, 2019), aquest s'ha convertit en un dels motors principals de la maquinària del capitalisme global. D'acord amb l'Organització Mundial del Turisme (OMT) el nombre d'arribades de turistes internacionals va ser de 680 milions a l'any 2000 davant els 1.500 milions a l'any 2019, gairebé s'havia triplicat (WTO, 2019). Aquesta dinàmica comporta greus impactes socioecològics que estan estretament lligats al canvi climàtic i l'esgotament de les energies fòssils: l'acumulació del capital turístic no només excedeix el consum de recursos naturals de les destinacions sinó que l'ús de les energies fòssils, associat als mitjans de transport, és generador de gran part de les emissions de gasos d'efecte hivernacle (GEH). A més, l'aposta per la millora tecnològica és un dels factors principals que ha contribuït en la intensificació de l'activitat turística i, per tant, en l'augment dels GEH. Segons les advertències d'alguns estudis, l'augment continu de la indústria turística pot incrementar les emissions de GEH en un 3.3% anual (Malik, 2018).

Les regions amb més afluència turística del món són també les més turistitzades. Tot i que la qualitat ambiental sigui un dels principals atractius del producte turístic (Morata, 2018), el creixement turístic es tradueix en un augment dels impactes negatius que pateixen aquestes destinacions a causa del consum intensiu dels seus recursos i la generació de residus i emissions. A més, l'especialització turística les converteix en unes destinacions més vulnerables, ja que depenen excessivament de l'exterior per a l'obtenció de recursos -i energia- i els impactes ecològics s'intensifiquen molt més que qualsevol altra regió (Cañada & Milano, 2019). En aquest marc, destaca la regió de la mediterrània, una de les destinacions més turistitzades del món. El "boom" turístic de la regió està molt lligat als factors climàtics, fet que dona pas al desenvolupament d'un model turístic caracteritzat pel turisme de masses que nodreix l'estacionalitat (Salvador, 2019).

Atesa la crisi socioecològica, s'han proposat estratègies de sostenibilitat amb la finalitat de promoure un model turístic "sostenible". En aquest sentit, la veu que ha tengut major acceptació social, entre les institucions públiques i les empreses turístiques, es basa en una transició cap a un model turístic de "qualitat"². Actualment, aquest concepte s'utilitza per reivindicar un model

² Així s'exemplifica al Pla d'Equilibri Ambiental i Turístic (PEAT) 2017-2020 duit a terme pel Govern de les Illes Balears (<https://www.caib.es/pidip2front/jsp/es/ficha-convocatoria/8989780#>)

turístic que té la tendència a reduir el nombre de turistes que sustenten el turisme de masses i, així, apropar-se a un model que inclou el turista amb una major capacitat de despesa. Així, s'ha plantejat el turisme residencial com un model turístic sostenible i, per tant, com un element clau per al desenvolupament, però hi ha veus que alerten dels impactes socioecològics que s'associen amb aquest model turístic. És en aquest punt on sorgeix la qüestió principal que encamina el treball: pot ser el turisme de "qualitat" sostenible? En altres paraules, ho és de "qualitat"?

Cal esbrinar si el turisme de qualitat és una alternativa sostenible o tan sols una etiqueta. Per tant, els següents apartats sorgeixen a partir de la necessitat d'investigar la sostenibilitat ambiental. Per tractar el tema, en aquest treball s'han revisat fonts d'informació de disciplines diferents: des de l'economia, la geografia, l'antropologia i la història. S'analitza el cas de Mallorca, una potència turística mundial de llarg recorregut i que la intensa activitat turística l'ha convertit en una illa turistitzada. Així, l'anàlisi següent es pot exportar a altres destinacions turístiques amb uns patrons turístics semblants. Per tant, des d'una perspectiva crítica, l'objectiu del treball és contribuir a la reflexió sobre la promoció actual de l'especialització turística cap a un model turístic més elitista, a partir dels efectes negatius que genera en termes de sostenibilitat ambiental i, per tant, com contribueix a la crisi socioecològica.

2. LA SOSTENIBILITAT TURÍSTICA

2.1 El turisme sostenible

Durant la dècada dels setanta del segle XX, arran de la crisi del petroli, el creixement de l'economia mundial es va ralentitzar. Fins aleshores, l'economia havia augmentat de manera exponencial degut al consum massiu i l'extracció i transformació dels recursos naturals, la qual cosa feia palès que el model econòmic seguia les premises de la civilització industrial. A l'any 1972 es celebrà la Cimera d'Estocolm sobre el Medi Ambient Humà on es plantejaren a nivell internacional algunes qüestions com la relació entre l'activitat humana i les alteracions ambientals que generava, tals com l'esgotament dels recursos i el deteriorament ambiental (Naredo, 2004; Murray, 2019). A l'any 1987 la Comissió Mundial de Medi Ambient i Desenvolupament liderada per Gro Harlem Brundtland publicà l'Informe de Brundtland o també conegut com "Our Common Future" (Sequeiros, 1998). La publicació de l'Informe (1987) suposà un canvi de visió pel que fa al creixement (econòmic) i la problemàtica ambiental provocada per aquest, de fet, es presentà el creixement com una via de canvi per a la millora de la problemàtica ambiental (Gómez-Baggethun & Naredo, 2015). Tot i que en general els propòsits foren acceptats per part de les institucions públiques i el sector privat, alguns acadèmics s'oposaren al clam del creixement econòmic per solucionar la problemàtica ambiental (Sneddon *et al.*, 2006).

A més, l'Informe proposà el terme de desenvolupament sostenible entès com "el desenvolupament que satisfà les necessitats del present sense comprometre la capacitat de les generacions futures per satisfer les seves necessitats" (Murray, 2019). El terme no es va estendre fins a l'any 1992, quan

es celebrà la Cimera de la Terra de Rio de Janeiro. En aquest marc, sorgí la necessitat d'atribuir els objectius del desenvolupament sostenible als sectors econòmics que major creixement havien experimentat (Saairen, 2006). Fins aleshores, el creixement del sector turístic s'havia disparat, així doncs, es proposà el turisme sostenible com un factor clau per al desenvolupament socioeconòmic (Torres & Moranta, 2020). L'OMT i el Consell Mundial de Viatges i Turisme (CMVT) presentaren l'Agenda 21 amb la finalitat de conceptualitzar la idea del turisme sostenible entès com aquell que “atén les necessitats dels turistes actuals i de les regions receptores, i al mateix temps protegeix i fomenta les oportunitats per al futur ” (WTO, 2000; Jiménez, 2006). Tot i els intents continus dels organismes turístics internacionals³ per definir el turisme sostenible, la definició més actualitzada de l'OMT entèn el turisme sostenible com “un turisme que té plenament en compte els seus impactes econòmics, socials i ambientals actuals i futurs, abordant les necessitats de visitants, la indústria, el medi ambient i les comunitats d'acollida” (WTO, 2019). En aquest sentit, la definició no nomena dos components claus -països receptors i residents- per al desenvolupament turístic, sinó que, només fa referència als turistes, sense prioritzar la qualitat de vida dels residents de les destinacions turístiques (Mihalic, 2020).

Durant les darreres dècades, la majoria dels estudis s'han centrat en els impactes negatius del turisme i els factors o esdeveniments que poden afectar el creixement de la indústria en el futur (Saairen, 2006; Mihalic, 2020). En aquest sentit, s'han plantejat els conflictes socioeconòmics, culturals i ambientals generats pel creixement del turisme de masses. L'explotació clàssica del turisme de masses es basa en desplaçaments freqüents i distàncies llargues, convertint-se en el model turístic que més conflictes ambientals genera, topant així amb els principis de sostenibilitat (Donaire, 2005). Tot i això, aquest model turístic no només ha seguit creixent sinó que durant les darreres dues dècades s'ha fet palès la incapacitat d'encaminar-lo cap a un model turístic sostenible. De totes maneres, han sorgit noves expressions⁴ de les quals destaca especialment l'anomenat “turisme verd⁵” (Torres, 2012).

El turisme verd així com l'economia verda són alguns dels conceptes que han marcat la promoció de polítiques de caire ambiental. En aquest sentit, parlar de turisme verd implica situar el turisme en el context de l'economia verda⁶. En paraules de Naredo (2012) des de l'economia verda els conflictes socioecològics s'entenen com un resultat “de la incapacitat de manejar la informació de les externalitats ambientals i d'una assignació errònia dels

³ Així, el concepte “turisme sostenible” s'ha intentat definir en nombrosos esdeveniments i declaracions: la Declaració de Manila sobre el Turisme Mundial a l'any 1980, la Declaració del Turisme de l'Haia a l'any 1989, la Carta del Turisme Sostenible de Lanzarote a l'any 1995 (Murray, 2019).

⁴ Altres conceptes que es poden esmentar són el d'economia de baix carboni.

⁵ No va ser fins a l'any 2012 que a la Conferència de les Nacions Unides per al Desenvolupament Sostenible -més famosa pel nom de Rio+20- s'introduí la idea d'economia verda (Blázquez-Salom, 2014).

⁶ Segons el Programa de les Nacions Unides per al Medi Ambient (UNEP) l'economia verda és aquella “que condueix a una millora del benestar humà i l'equitat social alhora que redueix significativament els riscos ambientals i l'escassetat ecològica” (UNEP, 2020).

capitals”, així la idea d’economia verda i, per tant, la de turisme verd, no qüestionen les causes econòmiques que generen problemes ambientals i socials sinó que perpetuen les contradiccions econòmiques i ecològiques que són inherents a la idea del creixement econòmic -blanquejat com “progrés”- (Naredo & Gómez-Baggethun, 2012). Per tant, no reconvertir el sistema socioeconòmic i parlar de “turisme verd” suposa oferir una imatge d’un turisme “sostenible” o “ecològic”, una qüestió que no només no és possible sinó que banalitzava els conflictes socioecològics (Naredo, 2002).

2.2 La qüestió de la sostenibilitat a Mallorca

Mallorca és l’illa de major habitabilitat i extensió de les Illes Balears. Juntament amb Menorca, Eivissa i Formentera conformen l’arxipèlag balear, el qual es troba situat a la regió de la Mediterrània, d’aquí que la insularitat i el clima siguin un dels elements principals que defineixen les restriccions geogràfiques de l’illa (Murray, 2012). Com a la resta dels països mediterranis, el territori, el clima i el litoral es convertiren en elements imprescindibles per a la demanda turística, de fet, les Illes Balears foren pioneres per al foment del turisme de masses o també conegut com el de sol i platja. En aquest marc, Mallorca es convertí en una de les primeres destinacions turístiques de la regió mediterrània a partir de l’any 1950, quan començà el seu procés de turistització. Amb els períodes dels “booms” turístics i l’expansió del turisme de masses, des del marc institucional s’apostà per l’especialització turística, fet que incentivà la creació d’infraestructures per facilitar el desenvolupament de les activitats turístiques i l’activitat immobiliària (Blázquez-Salom & Murray, 2010). Com a conseqüència del desenvolupament turístic, Mallorca i, en general, les Illes Balears es convertiren en una de les majors potències turístiques a nivell global, doncs dels 16.444.773⁷ de turistes que visitaren les Illes Balears a l’any 2019, el 74% tenien Mallorca com a destinació principal (Murray *et al.*, 2005; CES, 2019; INE, 2021).

Amb la tendència del creixement turístic i l’especialització turística, ben aviat destacaren els conflictes socioecològics que encetaren un conjunt de preocupacions a nivell social. Una de les paradoxes del turisme és la relació directa entre el creixement turístic i l’expansió del procés urbanitzador que evidencien la destrucció del territori illenc i el consum excessiu dels recursos naturals, mentre que al mateix temps, el sector turístic exigeix una qualitat ambiental i unes condicions climàtiques específiques. En altres paraules, el turisme es converteix en la principal causa de la degradació de tots aquells elements que constitueixen l’espai de les destinacions turistitzades, com Mallorca, i del que requereix per al seu funcionament (Murray, 2005).

Des d’aquesta perspectiva, a la dècada dels setanta del segle passat, ja es plantejaven algunes qüestions com la limitació de la capacitat d’allotjament turístic, l’ordenació i planificació territorials i el deteriorament ambiental⁸ de

⁷A l’IBESTAT es poden trobar més dades relacionades (<https://ibestat.caib.es/ibestat/estadistiques/illa-xifres>).

⁸ Les qüestions ambientals anaren de la mà d’un moviment ecologista que més tard es fundà com el Grup Ornitològic Balear (GOB) (Murray, 2019).

l'arxipèlag balear. A més, el debat internacional sobre la necessitat de preservar els ecosistemes i els recursos naturals del planeta es convertí en un motiu més per incloure la qüestió sobre la sostenibilitat del desenvolupament turístic al debat polític balear (Murray, 2019). Així, tant a Mallorca com a les resta de les illes, la qüestió sobre el creixement turístic ja es plantejava des de les institucions públiques i ciutadanes a la dècada dels 80 (Blázquez-Salom, 2019). Després de l'aprovació de l'Estatut d'Autonomia de l'any 1983, el Parlament de les Illes Balears aprovà la primera llei autonòmica, la Llei 1/1984 d'ordenació i protecció d'àrees naturals d'especial interès (ANEI), que marcà el punt de partida d'un procés de planificació territorial i turística (Rullán, 1999; Blázquez-Salom *et al.*, 2011).

Cap als anys noranta, la qüestió de la sostenibilitat ja tenia una gran acceptació en el debat social, fet que va influir en les polítiques que es dugueren a terme. Degut a la relació directa entre el desenvolupament urbanístic i turístic sorgí la necessitat d'una regulació política per a la contenció del creixement espacial a les zones turístiques, així doncs, algunes de les limitacions s'introduïren al Pla d'Ordenació de l'Oferta Turística (POOT) o a les Directives d'Ordenació del Territori (DOT) (Blázquez-Salom *et al.*, 2011).

D'altra banda, en els moments de recessió, tals com la crisi econòmica de l'any 2008, es proposà la indústria turística com un factor clau per a la recuperació econòmica (Gascón & Cañada, 2016; UNWTO, 2020), un fet que s'intensificà degut a les polítiques d'austeritat que desmarcaren la qüestió ambiental. En el cas de les Illes Balears, les estratègies foren diverses, entre les quals destacaren l'expansió geogràfica, l'aprovació de projectes de declaració d'interès autonòmic i la desregularització de les moratòries turístiques (Blázquez *et al.*, 2014).

3. EL TURISME DE “QUALITAT”: CAMÍ CAP A LA SOSTENIBILITAT?

3.1 El turisme residencial

Mallorca ha esdevingut una de les majors potències turístiques de la regió mediterrània amb el triomf del turisme de masses, de fet, ja fa més de cinquanta anys, que el turisme és el major sector econòmic de l'illa. Mallorca juntament amb la resta de les illes ha protagonitzat una sèrie de processos de transformació durant el seu recorregut turístic. En aquest marc, cap a finals dels anys setanta del segle XX es proposen una sèrie de planificacions reguladores degut als factors geogràfics i climàtics -insularitat i estacionalitat- i als conflictes socioambientals generats pel turisme. Així doncs, a la dècada dels noranta des de les institucions públiques s'introdueix el principi de la qualitat com una proposta “modernitzadora” amb la intenció de promoure un nou model turístic a l'arxipèlag balear, en específic, i a la regió de la mediterrània, en general. En aquest sentit, l'especialització al turisme residencial es concep com una via estratègica per tal d'aconseguir un model turístic de qualitat (Hof & Blázquez-Salom, 2015). Segons Aledo (2019) el turisme residencial es pot entendre a partir de tres perspectives, ja que el

considera un fenomen turístic relacionat amb la transformació urbanística del territori i els moviments migratoris que es desenvolupen:

“La definició de rang curt entendria el turisme residencial com a un sector productiu orientat a la compra de terra, la seva transformació en sòl urbà, i la posterior construcció i venda d'habitatges. La definició de rang mitjà inclouria l'estructuració no només del producte residencial sinó també la producció de l'espai turístic-residencial (...). Finalment, la definició de rang alt, entén que el turisme residencial és el sector que satisfà les necessitats de lleure residencial de les societats avançades postindustrials”.

El turisme residencial a Mallorca pren el punt de partida a la dècada dels noranta del segle passat, durant el tercer “boom” turístic. Després que s'aprovàs l'Estatut d'Autonomia de les Illes Balears, Gabriel Cañellas, qui fou el primer president durant la legislatura del 1983 fins a l'any 1995, afirmà que volia convertir l'arxipèlag balear en la segona residència d'Europa, en altres paraules, volia afavorir el sector immobiliari (Fernández, 2006; Hof, & Blázquez-Salom, 2015). Els esdeveniments i canvis socioeconòmics de la Unió Europea encaminaren el procés de transformació de l'arxipèlag balear cap a una acceleració i un augment dels actius urbanitzables fins a l'any 2007, quan la inversió estrangera es disparà en un 1274%. Fins aleshores s'havia considerat que algunes zones turístiques es trobaven en una etapa de maduresa, fet que motivà la construcció a les zones rurals així com l'expansió urbana. Com a conseqüència, des de les institucions públiques es promocionà el turisme residencial a partir d'una nova planificació territorial de l'illa de Mallorca (Hof & Blázquez-Salom, 2015).

Durant la primera dècada del segle actual, alguns acadèmics com Aledo (2008) ja parlaven del “nou turisme residencial”. Si bé és cert que el turisme residencial ha suposat un element accelerador del creixement de la indústria turística, és probable que l'expansió d'aquest model turístic hagi encetat una etapa marcada per l'excessiva mercantilització del sòl, el que suposa la seva desnaturalització i deteriorament. Tot i això, cal remarcar que tant en l'àmbit polític com social aquest model turístic ha tengut una gran acceptació (Aledo, 2008). Segons un estudi realitzat a l'any 2016 per la Universitat de les Illes Balears (UIB), es va estimar que un 51,6% dels residents de l'illa de Mallorca estaven d'acord amb el lloguer turístic ja que el consideraven un model turístic sostenible (Garau, 2016).

Pel que fa a la tipologia turística, existeixen diverses classificacions per al turista residencial (Huete et al., 2008). Si bé consideram el turisme residencial com aquelles activitats que engloben l'adquisició de propietats i la residència de curt termini a zones turístiques, en aquest treball tendrem en compte el turista que s'allotja a vivendes turístiques de manera estacional (Mazón & Aledo, 2005). Des de la dècada dels noranta, el binomi turístic-residencial a Mallorca s'ha associat amb el desenvolupament d'inversions immobiliàries elitistes, això explica que l'arxipèlag balear sigui la comunitat autònoma amb un major percentatge de compra de residències per part dels estrangers⁹. A més, cal

⁹ Veure les dades de l'anuari de l'any 2020 de l'Estadística Registral Immobiliària.

sumar-hi les infraestructures que s'han duit a terme degut a l'augment de l'oferta turística. D'altra banda, amb la postmodernitat han esdevingut noves formes d'allotjament turístic, així el nombre de places de lloguer turístic oferides representen el 30%¹⁰ de l'oferta total d'allotjament turístic, de fet, a l'any 2019, s'estima que més de 2,7 milions de turistes s'allotjaren en establiments de lloguer turístic vacacional (CES, 2020).

3.2 La (in)sostenibilitat del turisme residencial

Les estratègies de sostenibilitat ambiental requereixen l'alfabetització ambiental això és "la capacitat de la societat per generar conjuntament coneixements, estratègies adequades i adaptacions raonables a les condicions ambientals canviants" (Scholz & Binder 2011), un concepte que s'ha desmarcat per a la valoració econòmica i el progrés social fins al moment (Andreu *et al.*, 2003). Així, per avaluar les estratègies del desenvolupament d'un model turístic sostenible, s'exposen alguns indicadors de sostenibilitat que responen de manera quantitativa als canvis socioecològics generats per l'activitat turística. El desenvolupament turístic i la qüestió de la sostenibilitat es relacionen directament amb el metabolisme socioeconòmic, un concepte entès a partir del consum dels recursos naturals i la producció de residus de les activitats turístiques (Pauliuk & Hertwich, 2015). En aquest sentit, l'estudi de la demanda turística dels recursos més limitats de l'illa com l'aigua i el sòl esdevenen un factor clau per tal de dur a terme una valoració de la sostenibilitat de les noves formes del turisme "modern", com és el cas del turisme de "qualitat".

D'altra banda, la demanda turística depèn directament de la qualitat ambiental, així, qualsevol factor que afecti els recursos naturals és inherent a la qualitat ambiental oferta per la indústria turística. Per tant, una mala estratègia de desenvolupament turístic pot provocar un deteriorament dels recursos que compromet la diversitat paisatgística i, alhora, la demanda turística (Gascón & Cañada, 2016; PIAT, 2020).

3.2.1 Consum del sòl

En termes generals, el turisme es relaciona amb l'oferta d'activitats per atreure turistes. En el cas del turisme residencial, l'oferta es basa en la venda de vivendes a partir de la compra de sòl per a la producció d'espais turístics mitjançant un procés d'urbanització. Això suposa un procés d'apropiació de la naturalesa que converteix el sòl en un element indispensable per a la producció i, per tant, una oportunitat per a l'acumulació de capital turístic (Aledo, 2008; Escalera-Briceño *et al.*, 2018).

Així, el turisme residencial sorgeix com un moviment estratègic que Bauzá (2009) titlla com "una solució espacio-temporal a la sobreacumulació de capital generada per el turismo de masas: el negocio turístico-inmobiliario". Aquest procés urbanitzador ha estat fomentat per la falta de normes de

¹⁰ Veure les dades del Pla d'Intervenció d'Àmbits Turístics (PIAT) publicat l'any 2020.

planificació urbana a nivell autonòmic i local¹¹. Un dels motius principals és que la majoria dels ajuntaments dels municipis del litoral utilitzen els impostos urbanístics -per exemple, a través de les llicències d'obres- per al finançament dels seus pressupostos. Així doncs, l'urbanisme turístic és promogut des de les institucions públiques tot i que els conflictes socioecològics que generen tenen efectes negatius al turisme en general (Aledo *et al.*, 2007; Blázquez *et al.*, 2014).

Durant els darrers seixanta anys, el procés urbanitzador de les Illes Balears ha experimentat un creixement del 442,5% (Torres & Moranta, 2020), un fet que s'ha accentuat amb l'augment de l'oferta del lloguer turístic de les dues darreres dècades. No és d'estranyar doncs, els impactes negatius generats per la pressió turística als recursos naturals de les illes (Andreu *et al.*, 2003; Gascón & Cañada, 2016).

Amb el creixement del turisme residencial s'ha alterat l'ordenació territorial de l'illa de Mallorca. Les activitats que es realitzaven a les zones turístiques tradicionals, especialment del litoral, s'han extès a gran part de l'illa (PIAT, 2020). Seguint aquestes dinàmiques, el binomi sòl-platja es substituï pel binomi turisme-urbanització, el que suposà un procés de reorganització de l'espai i una transformació del sòl ecològicament productiu i urbà. L'expansió del turisme residencial a Mallorca ha implicat l'ús del sòl rústic o dels nuclis de l'interior per a la producció d'espais turístics als territoris rurals. Aquest procés s'ha definit des del punt de vista socioeconòmic com "la colonització dels ecosistemes", a través de la qual l'ús dels recursos naturals i les transformacions del territori fan les societats rurals més vulnerables (Murray *et al.*, 2008; Gascón & Cañada, 2016). Pel que fa a les zones urbanes, l'ús del sòl urbà per a la producció d'espais turístics s'ha juntat amb els processos de creixement demogràfic de la ciutat. En aquest sentit, s'ha produït un procés de reestructuració que per als actors de la indústria turística suposa un augment de la competitivitat turística de l'illa. Contràriament, des de les veus més crítiques, aquest procés s'entén com un "agent accelerador de transformació social i ambiental" (Aledo, 2008).

3.2.2 Consum urbà d'aigua

A Mallorca, la insularitat no només dificulta la gestió sinó que complica l'obtenció dels recursos hídrics procedents dels sistemes naturals per al proveïment d'aigua a tota l'illa i, sobretot, durant les temporades turístiques. Cal considerar que les barreres geogràfiques de l'illa són limitades i, per tant, el territori i l'entorn insular tenen dificultats a l'hora d'assimilar les pressions generades per les activitats turístiques que s'hi desenvolupen. La sobreexplotació de les masses d'aigua degut a l'increment del flux turístic juntament amb l'augment de població de les darreres dècades han convertit

¹¹ Des de la publicació de la Llei del Sòl de 1956, els ajuntaments són el principal actor responsable de la planificació urbana (Aledo *et al.*, 2007)

l'escassetat d'aigua en un tret característic de l'illa, doncs més del 28%¹² de les masses d'aigua illenques estan sobreexplotades (Donta & Lange, 2008; PIAT, 2020). En termes generals, els turistes consumeixen més aigua que la població resident així, un turista consumeix 466 litres per dia mentre que, un resident consumeix a prop de 136,16 litres diaris. Per aquesta raó, el canvi del model turístic cap a un turisme de major qualitat està estretament lligat amb la demanda d'aigua (Hof & Blázquez, 2015).

D'altra banda, l'aigua és un dels recursos naturals més valuosos pel que fa a les aigües humides de l'illa, que inclou principalment les zones humides¹³, els torrents i tota la zona del litoral. Tot i que els aqüífers constitueixen l'origen principal d'aigua destinada al consum humà, des de la dècada dels seixanta del segle passat, el creixement turístic, l'augment de la població i les activitats agrícoles varen contribuir a la disminució de la recàrrega d'aigua dels aqüífers. A més a més, la qualitat de l'aigua s'ha vist afectada per la contaminació del sòl i dels torrents, el que provoca al seu torn la disminució d'espècies endèmiques (PIAT, 2020). Com ja hem esmentat a l'inici d'aquest apartat, tota disminució en la qualitat ambiental¹⁴ de qualsevol recurs natural comporta una pèrdua d'atractiu turístic, així, de l'estat ecològic dels recursos hídrics en depenen les activitats turístiques (CES-UIB, 2019).

Els processos d'urbanització i les noves infraestructures per facilitar l'activitat turística juntament amb el creixement del flux d'arribades de turistes provoquen un augment important de la demanda dels recursos hídrics de l'illa. Per aquesta raó, es fa palès l'augment d'infraestructures per a l'obtenció de recursos hídrics no convencionals, tals com les dessalinitzadores¹⁵ o les depuradores (Hof & Blázquez, 2015; PIAT, 2020). Si bé és cert que durant la temporada alta augmenten les aigües residuals, en alguns casos, les infraestructures presenten problemes d'insuficiència, doncs les depuradores de l'illa tenen una capacitat cabal de 589.063 m³ per dia que es confronten amb els 198.000 m³ d'aigües residuals que es produeixen en un dia de temporada turística (PIAT, 2020).

D'altra banda, la qüestió del turisme associada al futur de l'illa de Mallorca, entesa com una destinació turística, esdevé una de les preocupacions principals en la gestió dels models turístics. I és que els impactes del canvi climàtic sobre els recursos hídrics de l'illa no només comprometen un dels principals atractius turístics com és el litoral illenc sinó que estan relacionats amb una pèrdua de la qualitat dels recursos hídrics (Gössling, 2002a; Gössling *et al.*, 2002b). La vulnerabilitat del sector turístic davant el canvi climàtic ha quedat descoberta amb la crisi generada per la Covid-19. De fet, amb l'aturada

¹² Tal com s'indica a l'Annex de l'Estudi Ambiental Estatègic de l'any 2020, 18 de les 64 masses d'aigua de l'illa estan sobreexplotades, doncs s'obté més d'un 90% del seu abastiment (PIAT, 2020).

¹³ S'entén per zona humida: les zones humides naturals, les basses temporals d'interès científic, masses d'aigua càrstiques i zones humides artificials (PIAT, 2020).

¹⁴ La Directiva Marc d'Aigua (Directiva 2000/60/CE) actua com un indicador per a determinar l'estat ambiental de les zones humides i els torrents de l'illa (PIAT, 2020).

¹⁵ D'acord amb l'Estudi Ambiental Estratègic de l'any 2020, s'estima que la producció anual d'aigua dessalinitzada suma un total de 7.887.363 m³ (PIAT, 2020).

turística provocada per la pandèmia s'ha reduït el consum dels recursos hídrics fins a la meitat, el que ha afectat positivament a l'augment de les masses d'aigua naturals a més de relentitzar la situació d'escassetat d'aigua a l'illa (Adrover, 2020).

El turisme de "qualitat" cerca la substitució del flux del turisme de masses per un turisme més elitista, un fet que sorprèn quan diversos estudis indiquen que el turisme residencial i el turisme de golf tenen una demanda major de recursos hídrics. Tot i això, cal tenir en compte que el consum dels recursos hídrics per part dels residents difereix segons si viuen en una zona urbana o rural. L'expansió de l'oferta turística als nuclis rurals ha incrementat el consum dels recursos hídrics a partir de la capacitat de noves infraestructures com piscines, sistemes de reg, instal·lacions per al tractament d'aigües residuals, etc, i és que la demanda turística segueix superant la dels d'habitants ja que les estimacions indiquen un consum entre 200 i 350 litres per habitant i dia. D'altra banda, segons la tipologia de l'allotjament turístic, els turistes que s'hospeden en un hotel -o en un establiment turístic similar- consumeixen més aigua (475,34 litres per habitant i dia) que aquells que s'allotgen en altres establiments turístics ja siguin en règim de lloguer, segones residències, etc. (Deyà & Tirado, 2011; Hof & Blázquez, 2015)

D'acord amb el Pla Hidrològic de la Demarcació Hidrogràfica de les Illes Balears (PHDHIB) a Mallorca hi ha 25 camps de golf a partir dels quals s'estima que el consum d'aigua es situa als 8,117 hm³ per any, el que s'equipara amb el consum de més de 88.500 habitants -amb una estimació de 250 litres per habitant i dia- (CES, 2019).

4. TURISME RESIDENCIAL: UNA QÜESTIÓ DE CLASSE

En general, les propostes per a la reconversió del model turístic tradicional de sol i platja cap a un model turístic de qualitat i sostenible evidencien principalment dos fets. En primer lloc, la necessitat del canvi de model actual que posa al punt de mira la insostenibilitat del turisme de masses. En el cas de Mallorca, el turisme de masses s'entén com un model de creixement turístic extensiu basat en l'augment continu del flux del nombre de turistes, sense tenir en compte els límits socioecològics del territori (Donaire, 2005). En segon lloc, la qualitat es converteix en un tret característic per aconseguir el desenvolupament d'un model turístic sostenible. En aquest sentit, cal tenir en compte que la sostenibilitat parteix d'un corpus teòric molt ampli i divers i, per tant, la instrumentalització de la sostenibilitat per impulsar un canvi de model turístic implica justificar els arguments principals que la defineixen (Gascón & Milano, 2017).

Ja a la dècada dels noranta del segle passat, durant el tercer "boom" turístic, les polítiques turístiques promocionaven les Illes Balears com una destinació turística d'una major qualitat. Aquesta idea partia de les diverses inversions públiques i privades incentivades per la falta i/o flexibilitat de les normes de planificació urbana, que no només desprotegien el territori insular sinó que motivaven els processos d'urbanització. Així, l'ampliació i la construcció de

noves infraestructures -aeroport, autopistes, ports esportius, camps de golf, xalets de luxe- es convertiren en un atractiu per al sector immobiliari. Per tant, des de la lògica de les polítiques turístiques, la qualitat suposava luxe i, al seu torn, competitivitat (Blázquez-Salom & Murray, 2010; Borràs, 2020).

La “qualitat” s’incorporà a les polítiques turístiques¹⁶ principalment per a la reconversió dels espais turístics considerats com “zones madures”¹⁷. Així, en aquests espais s’incentivà la diferenciació a partir del desenvolupament d’una nova modalitat d’allotjament turístic-residencial que implicà un procés d’elitització espacial. Primer, es dugueren a terme urbanitzacions turístiques extensives a espais naturals protegits i, sobretot a zones que eren o havien estat agrícoles. Posteriorment es desplegaron complexos residencials tancats i que, en els casos més extrems, comptaven amb camps de golf. En aquest sentit, des dels inicis del turisme de “qualitat” s’han evidenciat diversos escenaris de segregació social i que, fins a dia d’avui no només hi són presents sinó que es diagnostiquen en un procés de gentrificació (Blázquez & Murray, 2010; Blázquez *et al.*, 2015).

Durant les dues primeres dècades del segle actual, des de diversos actors d’inversió turística i/o urbanística sorgeix un plantejament per a la reconversió¹⁸ dels espais turístics considerats com “zones madures” amb la finalitat d’atreure un segment turístic de major poder adquisitiu i prescindir del model turístic de sol i platja, és a dir, de menor poder adquisitiu. Aquest fet, coincideix amb una concepció social negativa cap al desenvolupament de les activitats que es realitzen en aquests espais turístics i amb el malestar social generat per la saturació turística arreu de l’illa. En aquest marc, les institucions públiques plantegen el binomi qualitat-sostenibilitat per a motivar l’expulsió del turista de menor poder adquisitiu mentre que al mateix temps incentiva un turisme de major capacitat de despesa, el de “qualitat”:

“[...] Los esfuerzos por promocionar el destino, dotarlo de una mayor calidad —vía inversiones tanto públicas como privadas— y posicionarlo en un mercado cada vez más competitivo y global se habían visto afectados en los últimos tiempos por determinados comportamientos incívicos, la mayoría directamente relacionados con el abuso de alcohol, en determinadas zonas turísticas de Mallorca e Ibiza.” (DL 1/2020, 17 de Gener).

En aquest sentit, el canvi de model turístic proposat no només promou la segregació espacial a partir de processos de gentrificació sinó que contribueixen en les desigualtats socials entre el segment turístic de sol i platja. A més, es fa palès la instrumentalització de la sostenibilitat per al blanquejament d’un major creixement urbanístic (Blázquez-Salom, 2014). Així,

¹⁶ En són un exemple la Llei 2/2013 de Protecció i Ús Sostenible del Litoral i la Llei 33/2010 (Blázquez-Salom, 2013).

¹⁷ Es poden distingir Magaluf, Platja de Palma, Platja d’en Bossa i Son Bou (Blázquez *et al.*, 2015).

¹⁸ Un exemple clar és el procés de reconversió de Magaluf promogut per l’empresa hotelera Melià (Blázquez-Salom *et al.*, 2014).

el turisme de “qualitat” no respon als problemes socioecològics de les zones turístiques.

5. CONCLUSIONS

L'Antropocè es presenta com el període en el que les relacions de l'espècie humana amb la Biosfera han abocat en una crisi socioecològica però també, com el període de la postmodernitat que ens ofereix l'oportunitat i responsabilitat d'anticipar i reduir els impactes socioecològics futurs. Sens dubte, les mesures requerides han de desafiar la lògica del creixement i analitzar les relacions entre economia i medi ambient. Des d'una perspectiva més realista, és important tractar aquests vincles a partir del metabolisme socioeconòmic i reconèixer la problemàtica socioecològica que en deriva. En aquest sentit, és necessari plantejar una transformació del metabolisme socioeconòmic de totes les activitats que generen impactes, entre les quals destaca la turística. Una activitat que segueix les premisses del creixement econòmic i, per tant, una de les principals responsables dels conflictes socioecològics, fet que es fa palès a les regions on es desenvolupen economies turístiques.

Partint des d'una regió turísticada com és Mallorca, en aquest treball s'ha plantejat una reflexió sobre el propòsit generalitzat del turisme sostenible. En aquest sentit, la popularització d'aquest concepte palesa l'augment d'un consens social sobre els conflictes socioecològics generats pel creixement del sector turístic i, per tant, la necessitat d'un canvi de model turístic. No obstant això, a la pràctica destaca la instrumentalització del concepte de sostenibilitat per dur a terme estratègies que consisteixen en augmentar el creixement turístic, un exemple clar és la promoció d'un turisme de major “qualitat” o també entès com el de major poder adquisitiu. En aquest marc, aquest model turístic identifica el “luxu” com a qualitat i, per tant, s'entén com un factor necessari per a la sostenibilitat, quan realment resulta ésser una de les contradiccions que posen en dubte el desenvolupament d'un model turístic sostenible. Així, planteja una reducció del nombre de turistes amb menor capacitat de despesa, fet que no només potencia la desigualtat social sinó que a més, omet que els conflictes socioecològics generats pel sector turístic no només depenen del nombre total de turistes.

En el cas de Mallorca, el turisme de “qualitat” s'ha reivindicat a partir de la promoció del turisme residencial, com una solució sostenible que genera menors impactes socioecològics i majors beneficis econòmics que el turisme de masses. D'acord amb l'estudi realitzat, el turisme residencial segueix el dogma del creixement il·limitat sense reconèixer els límits biofísics de l'entorn, així, aquest model turístic té un metabolisme socioeconòmic insostenible. Tot i les vulnerabilitats de Mallorca davant els conflictes associats a la crisi socioecològica, la proposta d'un model turístic de “qualitat” no contempla les limitacions dels recursos hídrics sinó que es presenta com una via per subministrar una demanda turística major i més diversificada a partir de més infraestructures públiques. L'expansió del turisme residencial és responsable de la transformació del territori i la mercantilització del sòl que han generat

deteriorament ambiental i esgotament dels recursos naturals de l'illa. El desenvolupament del turisme residencial ha comportat un creixement econòmic que, al seu torn, s'ha basat en la promoció del monopoli turístic-immobiliari. En aquest sentit, quan es percep l'esgotament del sòl, la indústria turística residencial té la tendència d'iniciar un procés de recerca d'altres zones amb una major capacitat de recursos. Així, el turisme residencial promou una desigualtat estructural en dues vies: per una banda, en la substitució del turista de sòl i platja per un turista més elitista i, per l'altra, és generador de processos de gentrificació -urbana i rural- a partir d'una segregació espacial que pateixen principalment els residents de l'illa.

D'acord amb els diversos estudis que s'han inclòs en aquest treball, s'evidencia què, al contrari al que es proposa, l'economia balear depèn excessivament del sector turístic i, això, no només inclou el turisme de masses sinó també el turisme residencial. En aquest sentit, l'aposta pel turisme residencial palesa que no s'assumeixen els conflictes socioecològics reals de Mallorca sinó que, a més, relentitza les pràctiques de sostenibilitat ambiental. Així, el discurs del turisme de "qualitat" resulta ésser un exemple més de com la ideologia neoliberal domina el plantejament de propostes i estratègies polítiques que privatitzen beneficis i socialitzen costs. La mercantilització dels recursos naturals per superar els límits biofísics no es pot considerar sostenible ni una oportunitat per continuar creixent econòmicament.

Amb l'aturada mundial degut a la pandèmia de la COVID-19, gran part dels impactes socioecològics generats per les activitats econòmiques varen minvar en qüestió de poc temps. Per tant, no podem esperar que la indústria turística pugui ésser sostenible si contiu amb la mateixa premissa del creixement, ara bé, tenim l'oportunitat per aprofitar aquest període i plantejar polítiques que siguin coherents amb la situació actual, que apuntin cap a un model turístic que voluntàriament decreixi el consum de recursos i energia i la generació de residus i, només així, es podrà donar sentit a la sostenibilitat ambiental.

6. BIBLIOGRAFIA

Adrover, M. (2020). El consumo de agua en Mallorca cae un 41,6% por el cese de la actividad turística. *Diario de Mallorca*. <https://www.diariodemallorca.es/mallorca/2020/08/23/consumo-agua-mallorca-cae-41-9018734.html>

Aledo, A. (2008). De la tierra al suelo: la transformación del paisaje y el nuevo turismo residencial. *Arbor*, 184(729), 99-113.

Aledo, A., Mazón, T. & Mantecón, A. (2007). La insostenibilidad del turismo residencial. *Antropología y turismo: claves culturales y disciplinares*, 185-208. <http://hdl.handle.net/10045/13869>

Aledo, A. (2019). El turisme residencial i la seva expansió. *El turisme en la geopolítica de la mediterrània*. Alba Sud.

Bauzà, A. (2009). *El Aeropuerto de Palma de Mallorca. La puerta que abre el proceso de compresión espacio-temporal de la isla*. IX Coloquio de Geografía Urbana, Espanya.

Blázquez-Salom, M., Murray, I., & Artigues Bonet, A. (2011). La balearización global: el capital turístico en la minoración e instrumentación del Estado. *Investigaciones Turísticas*. (2), 1-28. <http://dx.doi.org/10.14198/INTURI2011.2.01>

Blázquez-Salom, M., Yrigoy, I. & Artigues-Bonet, A. (2014). *La planificación territorial i la reconversió de zones turístiques madures a les Illes Balears en l'actual crisi*. Anuari del Turisme de les Illes Balears. 10.13140/2.1.3009.7927.

Blázquez-Salom, M. (2006). Calmar, contenir i decreixer. Polítiques provades (1983-2003) i possibles de planificació urbanística. *Territoris*. 6, 161-174

Blázquez-Salom, M. (2013). *La costa per a tothom*. Alba Sud. <http://www.albasud.org/blog/ca/471/la-costa-para-todo-el-mundo>

Blázquez-Salom, M. (2014). Un torcebraços pel decreixement urbà-turístic. *Via Tourism Review*, (6).

Blázquez-Salom, M. (2019). Quin territori voldríem?. *Eivissa*. (65), 36-42.

Blázquez-Salom, M. & Murray, I. (2010). Una geohistoria de la turistización de las islas Baleares. *El Periplo Sustentable*. (18), 69-118.

BOIB. (2020). *Memòria justificativa Pla d'Intervenció en àmbits turístics de Mallorca (PIAT)* (N.o 126). <https://pterritorial.conselldemallorca.cat/piat>

Borràs, R. (2020). *Espacios turísticos, mitos y clase obrera*. Alba Sud. <http://www.albasud.org/blog/es/1273/espacios-turisticos-mitos-y-clase-obrera>

Brundtland, G. H., Khalid, M., Agnelli, S., Al-Athel, S., & Chidzero, B. J. N. Y. (1987). Our common future. *New York*, 8.

Cañada, E. & Milano, C. (2019). Claves para pensar el turismo en el Mediterráneo. *El turismo en la geopolítica del Mediterráneo*. Informes en contraste ed. (9), 4–15. Alba Sud.

Consell Econòmic i Social (2019): "Memòria del CES. Sobre l'economia, el treball i la societat de les Illes Balears 2019", Palma (Mallorca): Consell Econòmic i Social de les Illes Balears. Disponible en: http://ces.http://ces.caib.es/www/cd_memoria2019/data/resums/resum-capitol-1-6.html. Consultat el 20 de Febrer de 2021.

De Vílchez, P., Torres, C., Jordà, G., Rita, J., Miranda, M.A., Vaquer, R., Canals, V.J. & Cladera, A. (2019): "El canvi climàtic i les Illes Balears. Canvis, impactes i propostes d'acció". En Estudi sobre la prospectiva econòmica, social i mediambiental de les societats de les Illes Balears a l'horitzó 2030 (H2030), Palma (Mallorca): Consell Econòmic i Social de les Illes Balears.

Deyà B. & Tirado D. (2011). Hotel water consumption at a seasonal mass tourist destination. The case of the island of Mallorca. *Journal of Environmental Management*, 92 <https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2011.05.024>

Donaire, J. A. (2005). Pot ser sostenible el turisme? Noves platges, vells problemes. *DCidob*, 9-12.

Donta, A. A., & Lange, M. A. (2008). Water management on Mediterranean islands: Pressure, recommended policy and management options. In *Coping with water deficiency* (pp. 11-44). Springer, Dordrecht.

Durán, R. F. (2010). El Antropoceno: la crisis ecológica se hace mundial. *Rebelión*.

Escalera-Briceño, A., Palafox-Muñoz, A. & Angeles-Villa, M. (2018). La producción del espacio turístico en la era del capitaloceno.

Fernández, J. (2006). *Turisme i política. L'empresari hoteler de Mallorca: el període autonòmic de 1983 a 2003* (tesi doctoral). Universitat Autònoma de Barcelona, Catalunya.

Figuerola, C. M. T., & Mesquida, J. M. (2020). La emergencia climática en economías turísticas: la necesaria transición económica, ecológica y social como base para una mitigación efectiva. *Revista de economía crítica*, (30), 120-135.

Garau, J. B. (2016). Estudi de la Percepció dels Residents del Lloguer Vacacional P2P.

Gascón, J., & Cañada, E. (2016). *Turismo residencial y gentrificación rural*. Pasos, Revista de Turismo y Patrimonio Cultural & Foro de Turismo Responsable.
http://www.pasosonline.org/Publicados/pasosoedita/PSEedita_16_Definitivo_e-book.pdf#page=7

Gascón, J. & Claudio, M. (2017). El turismo en el mundo rural. *Ruina o consolidación de las sociedades campesinas e indígenas*.

Gómez-Baggethun, E., & Naredo, J. M. (2015). In search of lost time: the rise and fall of limits to growth in international sustainability policy. *Sustainability Science*, 10(3), 385-395.

Göslling, S., Borgström, C., Hörstmeier, O. & Saggel, S. (2002b) "Ecological footprint analysis as a tool to assess tourism sustainability", *Ecological Economics* vol.43, pp.199-211.

Göslling, S. (2002a) "Global environmental consequences of tourism", *Global environmental change* vol.12 (4), pp.283-302.

Hof, A., & Blázquez-Salom, M. (2015). Changing tourism patterns, capital accumulation, and urban water consumption in Mallorca, Spain: a sustainability fix?. *Journal of Sustainable Tourism*, 23(5), 770-796

Illes Balears. Decret-Llei 1/2020, 17 de Gener, contra el turisme d'excessos per a la milora de la qualitat a zones turístiques. Butlletí Oficial de les Illes Balears, 23 de Gener de 2020, núm. 10.

Instituto Nacional de Estadística. (2021). *Cifras oficiales de población* [Conjunt de dades]. INEbase. <https://www.ine.es/jaxiT3/Tabla.htm?t=2860>

Jiménez, C. C. (2006). Turismo Sostenible: una revisión conceptual aplicada. *El periplo sustentable*, (11), 5-21

Malik, S. (2018). Importance of training and development in tourism industry. *International Refereed Journal of Reviews and Research*, 6, 11-19.

Mazón, T., & Aledo, A. (2005). El dilema del turismo residencial: Turismo o desarrollo. *Turismo residencial y cambio social Alicante: Agua Clara*, 13-30.

Mihalic, T. (2020, 20 Setembre). Conceptualising overtourism: A sustainability approach. *Annals of Tourism Research*, 84. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2020.103025>

Morata, P. C. (2018). *Milenarismo climático: de las sociologías del colapso a la ecología política*. XV Coloquio Internacional de Geocrítica, Barcelona.

Sampere, J. (2018). Las cenizas de prometeo. Transición energética y socialismo. *Papeles de relaciones ecosociales y cambio global*

Muiño, E. S. & Morán, C. D. B. (2015). La crisis socioecológica como fractura metabólica. In *Actas I, Congreso internacional de la Red española de Filosofía*. Vol. XVI.(3) (pp. 43-50)

Murray, I., & Blázquez-Salom, M. (2017, 20 mayo). El principal laboratori de mercantilització turística a Espanya són les Illes Balears. *Ara Balears*. https://www.arabalears.cat/balears/macia-blazquez-murray-espanya-balears_1_1350340.html

Murray, I., Blázquez-Salom, M., & Pons, A. (2008). La explosión turística en las Islas Baleares (1956-2000): Cambios de uso del suelo y metabolismo socioeconómico. *El paisaje en perspectiva histórica: formación y transformación del paisaje en el mundo mediterráneo*. Instituto Fernando el Católico, 351-375.

Murray, I., Rullan, O., & Blázquez-Salom, M. (2005). Las huellas territoriales de deterioro ecológico. El trasfondo oculto de la explosión turística en Baleares. *Scripta Nova*, 9(199), 15.

Murray, I. (2005). El pisotón ecológico (y empresarial) en las Islas Baleares. *Medio ambiente y comportamiento humano*, 6(2), 123-166.

Murray, I. (2012) Geografies del capitalisme balear. Poder, metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica d'una superpotència turística. Tesi Doctoral, Universitat de les Illes Balears, Palma.

Murray, I. (2019) Eines per a una estratègia cap a la sostenibilitat de les Illes Balears. Col·lectiu Alternatives.
<https://www.researchgate.net/publication/331473088>

Naredo, J. M., & Gómez-Baggethun, E. (2012). Hacia nuevos horizontes de acumulación en la economía verde. *Viento Sur*, 124, 67-75.

Naredo, J. M. (2004). Sobre el origen, el uso y el contenido del término sostenible. *Cuadernos de investigación urbanística*, (41).

Naredo, J. M. (2013). Reflexiones sobre la bandera del decrecimiento. *Documentación social*, (168), 35-52.

Pauliuk, S., & Hertwich, E. G. (2015). Socioeconomic metabolism as paradigm for studying the biophysical basis of human societies. *Ecological Economics*, 119, 83-93.

Rullan, O. (1999): «Crecimiento y política territorial en las Islas Baleares (1955-2000)», en *Estudios Geográficos*, tomo LX, 236: 403-442

Saarinen, J. (2006). Traditions of sustainability in tourism studies. *Annals of tourism research*, 33(4), 1121-1140.

Salvador, M. (2019). *Turismo y cambio climático en la región mediterránea*. Alba Sud.
<http://www.albasud.org/noticia/es/1148/turismo-y-cambio-clim-tico-en-la-regi-n-mediterr-nea>

Scholz, R. W., & Binder, C. R. (2011). Environmental literacy in science and society: from knowledge to decisions.

Sequeiros, L. (1998). III Cumbre de la Tierra (Río de Janeiro, 1992) al fracaso de la Conferencia de Kioto (1997): Claves para comprender mejor los problemas ambientales del Planeta, De la. *Enseñanza de las Ciencias de la Tierra*, 6(1), 3-12.

Sneddon, C., Howarth, R. B., & Norgaard, R. B. (2006). Sustainable development in a post-Brundtland world. *Ecological economics*, 57(2), 253-268.

Torres, P. (2012). Desenvolupament sostenible, una estratègia econòmica per a Catalunya. *Medi Ambient Tecnologia i Cultura*, (49), 14-19.

Vernadsky, V. I. (1945). The biosphere and the noosphere. *American Scientist*, 33 (1), 1-12. <http://www.jstor.org/stable/27826043>

UNEP. (2020). *About green economy*.
<https://www.unep.org/explore-topics/green-economy/about-green-economy>

Vicepresidència i Conselleria d'Innovació, Recerca i Turisme. (2017). *El Plan de Equilibrio Ambiental y Turístico recoge las iniciativas encaminadas a avanzar hacia un modelo turístico sostenible y ambientalmente equilibrado* [Comunicat de premsa]. <https://www.caib.es/pidip2front/jsp/es/ficha-convocatoria/8989780#>

Weingärtner, J., & Martín, M. M. (2010). Poner la vida en el centro: respuestas del ecofeminismo y del decrecimiento a la UE. <http://www.ecologistasenaccion.es/article16371.html>

World Tourism Organization. (2000). *Tourism Highlights 2000* (N.º 2). <https://www.e-unwto.org/doi/book/10.18111/9789284403745>

World Tourism Organization. (2019). *International Tourism Highlights*. UNWTO, Madrid. <tps://www.e-unwto.org/doi/book/10.18111/9789284421152>

World Tourism Organization & International Transport Forum. (2019). *Transport-related CO₂ Emissions of the Tourism Sector - Modelling Results*. UNWTO, Madrid. <https://doi.org/10.18111/9789284416660>